

تاریخ پزشکی بیرجند به روایت اسناد

اهتمام: دکتر محمود رفیعی

تألیف: دکتر زهرا لیلیان (دانشیار دانشگاه بیرجند)

اکرم ناصری، سال ۱۳۸۵، سن زاده سورشجانی



نشر و هزار دشت

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ پزشکی بیرجند به روایت اسناد/ به
اهتمام محمود رفیعی؛ تألیف زهرا علیزاده بیرجندی، اکرم ناصری،
حلم حسین زاده سورشجانی.

سرشناسه: علیزاده بیرجندی، زهرا، ۱۳۴۴ -

مشخصات نشر: بیرجند: نشر چهار درخت، ۱۳۹۵.

مشرک: طاهری، ۲۱۴ ص: مصور، جدول.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۴۲۱-۸

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: پزشکی -- ایران -- بیرجند -- تاریخ -- اسناد و مدارک

موضوع: Medicine -- Iran -- Birjand -- History -- Sources

موضوع: پزشکان -- ایران -- بیرجند

موضوع: Physicians -- Iran -- Birjand

شناسه افزوده: ناصری، اکرم، ۱۳۶۳ -

شناسه افزوده: حسین زاده سورشجانی، سالم، ۱۲۵۰ -

شناسه افزوده: رفیعی، محمود، ۱۳۱۸ - گردآورنده

رده بندی کنگره: ۱۳۹۵ ۹ع ۸ب/ ۶۳۳R

رده بندی دیویی: ۶۱۰/۹۵۵۸۲۹۲

شماره کتابشناسی ملی: ۴۳۲۱۵۱۹

به اهتمام: دکتر محمود رفیعی
تألیف: دکتر زهرا علیزاده بیرجندی،
اکرم ناصری، سالم حسینزاده سورسجانی

ناشر: نشر چهار درخت

محل نشر: بیرجند

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: واصف

شابک ۸-۸۴۲۰۶-۶۰۰-۹۷۸

قیمت: ۲۵۰۰۰۰

کلیه حقوق این اثر متعلق به
دکتر محمود رفیعی می باشد



نشر چهار درخت

بیرجند - خیابان معلم - بین معلم ۴۴ و خیابان ۱۵ خرداد

انتشارات چهار درخت

تلفن: ۳۲۴۳۳۲۸۶ - ۰۵۶ همراه: ۰۹۱۵ ۵۶۱ ۷۱۵۵

4derakht@gmail.com

www.4derakht.ir

پیش‌گفتار

حدود پانزده ماه قبل خانم دکتر زهرا علیزاده بیرجندی در بیرجند به دیدنم آمدند. اسنادی پزشکی و دستنویس کتاب حاضر را همراه آورده بودند و تمایل داشتند که جهت نشر آن اثر با ایشان همکاری کنم.

بررسی موضوع‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، پزشکی و ... متکی بر اسناد معتبر و تجزیه و تحلیل درست و علمی آن نقش بسزایی در روشن شدن مسائل مورد پژوهش دارد و از اعتباری نامحدود نیز برخوردار است.

به این امید که سایر پژوهشگران همشهری در جهت یافتن و جمع‌آوری اسناد مربوط به خراسان جنوبی در داخل و خارج ایران کوشا باشند و با بررسی و انتشار اسناد به آشکار شدن جنبه‌های پنهان فرهنگی این منطقه کمک کنند.

کتاب حاضر که بر اساس اسناد پزشکی، همت دکتر زهرا علیزاده و همکاران ایشان تألیف شده و اکنون در اختیار هموطنان و شهریان گرامی قرار می‌گیرد نمونه‌ای از این گونه پژوهش‌ها است.

محمود رفیعی

استاد دانشگاه علوم پزشکی تهران

فهرست مطالب

پیش‌گفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۷
فصل اول: پیشینه‌های تاریخ پزشکی بیرجند.....	۲۵
طب عامیانه.....	۲۵
۱- انواع شیوه‌های درمان در طب سنتی (عامیانه).....	۲۸
داغ درمانی.....	۲۸
آب درمانی.....	۳۱
گیاه درمانی.....	۳۲
کاربرد مُهره در درمان.....	۳۲
دعا درمانی.....	۳۳
دفع درد پشت.....	۳۴
دفع صرع.....	۳۵
دفع درد نیم سر.....	۳۵
جهت گشاده کردن مرد.....	۳۵
دفع عسرالبول.....	۳۶
دفع درد سینه.....	۳۶
دفع دُمَل و آبله و جراحات بدن.....	۳۶
عقد اللسان.....	۳۶
دفع جذام و سایر مرض‌ها (القَدیم - والواحد).....	۳۶
دفع درد چشم.....	۳۷
دفع یرقان.....	۳۷

۳۷	دفع قی و قولنج
۳۷	دفع کوفتگی و شکستگی
۳۷	دفع درد دندان
۳۹	جهت ایمن بودن از جذام
۳۹	دفع ورم
۳۹	دفع امراض
۳۹	دفع طحال و اورام و اوجاع
۴۰	جهت ایمنی از بلاها و مرض‌ها
۴۰	شفاء سر بهار و دست
۴۰	دفع ضعف چشم و استرخا و سستی
۴۰	دفع گزگز خرس و جهت آنکه کودک زود در سخن آید
۴۱	جهت آنکه کسی را رسواس و جنون عارض شود
۴۱	دفع مفلوجی
۴۱	دفع خون آمدن از هر رگی است
۴۱	۲- پزشکی علمی
۴۳	۳- طب اسلامی (طب النبوی و طب الانمه) (لیهم السلام)
۴۷	فصل دوم: پزشکان بیرجندی
۴۷	۱- پزشکان مقیم بیرجند (بیرجندی، غیربیرجندی)
۴۹	- ضیاء الاطباء
۴۹	- حکیم قوام (قوام الحکما)
۵۱	- محمود خان کسروی
۵۱	- پزشکان نظامی
۵۲	- پزشک قرنطینه
۵۲	- پزشکان سیار
۵۳	- دکتر نوژاد
۵۳	- دکتر حسامی
۵۳	- دکتر مجاهدی
۵۳	- دکتر نوائی
۵۳	- دکتر محمد ابراهیم روانبخش

- ۵۴ دکتر فاضلی -
 ۵۴ دکتر ابوموسی -
 ۵۵ پزشک بلدی -
 ۵۵ ۲- پزشکان خارجی (اروپایی، غیر اروپایی)

فصل سوم: بیماری‌های واگیر در بیرجند ۵۹

- ۵۹ ۱- بیماری‌های واگیر در بیرجند
 ۶۰ - ایدمیولوژی
 ۶۸ ۲- بیماری‌های شایع در بیرجند، سده‌ی چهاردهم خورشیدی
 ۶۸ تلگراف‌ها
 ۶۹ گزارش‌های منتشره‌ی بهداری استان و مسئولان ذیربط
 ۷۰ گزارش‌های شهربانی
 ۷۱ صورت جلسه‌ی انجمن مبارزه با تیفوس
 ۷۱ مکاتبات ماندان بیرجند
 ۷۱ مکاتبات صحیح شت
 ۷۲ ۳- مهم‌ترین بیماری‌های شایع
 ۷۲ تب راجعه
 ۷۴ سیاه زخم
 ۷۴ سیاه زخم جلدی
 ۷۵ تیفوس
 ۷۹ آبله

فصل چهارم: تشکیلات و سازمان‌های مرتبط با بهداشت و درمان در بیرجند ۸۳

- ۸۳ سازمان قرنطینه
 ۸۸ الف) وظایف و تکالیف مأموران قرنطینه
 ۸۹ ب) وظایف و تکالیف طبیب قرنطینه
 ۹۰ صحیه شرق
 ۹۰ بلدیه
 ۹۲ سیاه بهداشت
 ۹۲ جمعیت شیر و خورشید بیرجند
 ۹۸ درمانگاه بیرجند

۹۹	احداث بیمارستان ۲۵۰ تختخوابی در بیرجند
۹۹	بهداشت مدارس
۱۰۶	پیشگامی فرهنگ بیرجند در تهیه دفترچه بهداشتی دانش آموزان
۱۰۸	وضعیت رفاه اجتماعی در بیرجند
۱۱۱	نقش وقف در شکل گیری تأسیسات بهداشتی و مراکز درمانی
۱۱۲	نگاهی گذرا به تاریخچه‌ی پرستاری بیرجند

فصل پنجم: تاریخ دامپزشکی بیرجند

۱۱۷	تاریخ دامپزشکی در بیرجند
۱۲۰	امواج دایره‌ای در ایران دوره اسلامی
۱۲۱	همسانی شیوه‌ی درمان در پزشکی و دامپزشکی ایران
۱۲۲	تشکیلات دامپزشکی ایران
۱۲۳	توضیح چند واژه مرتبط با رانخور
۱۲۴	دامپزشک (بیطار)
۱۲۴	اداره اشراف
۱۲۵	محاسب
۱۲۶	«یام» یا «برید»، سازمانی وابسته به رانخوری
۱۲۷	تاریخچه‌ی آموزش دامپزشکی
۱۲۸	تأسیس مدارس اولیه دامپزشکی در ایران
۱۲۹	سابقه ورود دامپزشکان خارجی در ایران
۱۲۹	مدرسه‌ی دامپزشکی سوندی
۱۳۰	مدرسه‌ی فنی دامپزشکی ژاندارمری
۱۳۰	پیشینه‌ی دامپزشکی در بیرجند
۱۳۴	شیوه‌های درمانگران سنتی بیرجند در درمان دام‌ها
۱۳۴	نمونه‌هایی از دامپزشکی سنتی (بیماری‌های دامی، درمان و معالجه)
۱۳۵	تب برفکی گاو
۱۳۵	یرقان یا زردی
۱۳۵	چسبیدن زالو به حیوان
۱۳۶	مار و عقرب گزیدگی
۱۳۷	طاعون گاوی
۱۳۷	از بین بردن انگل‌ها

بیماری لب جوش.....	۱۳۷
از بین بردن سیاه زخم.....	۱۳۷
رفع نفخ شکم در دام.....	۱۳۷
انگل کُری و کچلی.....	۱۳۸
درمان زخم‌های چرکین.....	۱۳۸
سیاه‌زخم گوارشی.....	۱۳۹
دعا پزشکی یا دعا درمانی دام.....	۱۳۹
تعویذ و طلسم، برای درمان حیوانات.....	۱۴۱
تب‌بندی.....	۱۴۲
اداره دامپزشکی بیرجند.....	۱۴۲
بازار تشکیلاتی اداره کل دامپزشکی استان خراسان جنوبی.....	۱۴۴
فهرست منابع.....	۱۴۹
پیوست‌ها.....	۱۶۵
عکس‌ها.....	۱۹۳
فهرست اعلام.....	۱۹۹

مقدمه

تاریخ پزشکی، عرصه‌ای از مطالعات تاریخی است که افزون بر فوایدی چون تجربه اندوژی، عبرت آموزی و معیشت جویی، زمینه‌ای برای آشنایی با سنت‌های علمی گذشته را نیز فراهم می‌آورد.

هنگامی که قلمرو تاریخ پزشکی بر محل، شهر و منطقه‌ای خاص اختصاص یابد، علاوه بر فوایدی که به آن اشاره شد، این کار چشم اندازی از تاریخ اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و فرهنگ عامه را عرضه می‌کند. زمینه‌ی این ویژگی‌ها از ضرورت انجام مطالعات و پژوهش‌هایی در این حوزه حکایت می‌کند.

بررسی پیشینه‌های پژوهش‌های تاریخ پزشکی نشان می‌دهد که آثار متعددی در این زمینه نگاشته شده که برخی از آن‌ها دستاوردهای ارزنده‌ای را در اختیار محققان این حوزه قرار می‌دهد.

معرفی همه‌ی آثار تاریخ پزشکی در این مختصر نمی‌گنجد، از این رو به اختصار صرفاً به ذکر چند کتاب در این زمینه بسنده می‌شود. برخی از این آثار به تاریخ پزشکی جهان اختصاص دارد که نمونه‌ای از آن تاریخ پزشکی، تألیف ژوزف گارلند است. این کتاب دربردارنده تاریخ پزشکی از ادوار پیش از تاریخ تا سده بیستم میلادی است که به اختصار دوره‌های مختلف «تاریخ پزشکی» را با تکیه بر اقدامات و اکتشاف‌های مهم در عرصه پزشکی مورد بررسی قرار داده است. عمده‌ترین فصول این کتاب عبارت است از:

پزشکی در پیش از تاریخ، پزشکی در جزایر یونان، رم، طب امپراتوری اسلامی، دوره رنسانس، ترقیات پزشکی در سده هفدهم، کشف مهم ادوارد جنر، عصر جدید، وضعیت جراحی در سده نوزدهم و مباحث مرتبط با آن، زنان پیشگام در پزشکی و درمان در سده نوزدهم، بهداشت عمومی و طب پیشگیری (گارلند، ۱۳۴۱).

برخی از آثار تاریخ پزشکی، مربوط به تاریخ پزشکی ایران است که از میان این آثار می‌توان به «تاریخ طب در ایران» تألیف دکتر محمود نجم آبادی، عضو فرهنگستان علوم پزشکی ایران، اشاره کرد. نویسنده در مقدمه کتاب دو جلدی خویش از آثاری که قبل از کتاب وی درباره تاریخ پزشکی نوشته شده، نام برده است. وی در این مقدمه از کتاب تاریخ طب دکتر عبدالحسین خان رکن الحکما، فیلسوف الدوله، یاد کرده و متذکر می‌شود که کتاب این نویسنده ترجمه و خلاصه‌ای از کتاب عیون الانباء فی طبقات الاطباء ابن ابی اصیبه است. علاوه بر این، از کتاب دکتر ذبیح الله صفا با عنوان تاریخ مختصر طب و بیمارستان‌های ایران، از قدیمی‌ترین عهد تاریخی تا اوایل قرن پنجم هجری نیز یاد می‌کند. در انتها از کتاب تاریخ پزشکی ژوزف گارلند نیز نام برده است (نجم آبادی، ۱۳۷۱، ج اول: مقدمه).

جلد اول کتاب نجم آبادی به تاریخ پزشکی ایران قبل از اسلام اختصاص دارد. نویسنده پیش از پرداختن به تاریخ پزشکی ایران باستان کاپی را در باب خدمات پزشکی در طول تاریخ و مباحثی چون سوگند نامه پزشکان و سایر مباحث مربوط به این حرفه مطالبی را نگاشته است، آنگاه تاریخ پزشکی دوران باستان را به تفصیل در ایستادگی و آیین زرتشت، تاریخ پزشکی در عهد هخامنشی، دوران سلوکی، اشکانی و ساسانی با آورد بررسی قرار داده است. در این جلد، مراکز آموزشی علم پزشکی در ایران باستان از جمله جندی شاپور و شعب و شاخه‌های پزشکی دوره ساسانی مورد توجه قرار گرفته است.

- جلد دوم کتاب، تاریخ پزشکی از ظهور اسلام تا دوران مغول را در بر می گیرد.
- مباحث جلد دوم کتاب به قرار ذیل است:
- منابع علوم طبی و انتقال آن‌ها در تمدن اسلامی.
 - مرکز علمی اسکندریه.
 - مراکز طبی سریانی، مراکز طبی ایرانی (نظیر جندی شاپور)، مراکز طب هندی.
 - تاریخ طب در ایران و اسلام تا اواخر قرن دوم هجری.
 - تاریخ طب در ایران و اسلام از نیمه قرن دوم تا قرن سوم هجری.
 - پزشکان دوران خلافت عباسی.
 - دوران ترجمه و مترجمان کتب علمی و طبی در تمدن اسلامی و کتب رد داده به زبان تازی.
 - تاریخ طب و طباء در ایران، از قرن سوم تا حمله مغول (دوران تألیف و تصنیف کتب طبی).
 - تاریخ بیمارستان‌ها، ایران و سرزمین‌های شرق اسلامی (نجم آبادی، ۱۳۷۱، فهرست مطالب)

کتاب دیگر در این حوزه، «تاریخ پزشکی معاصر ایران»، از تأسیس دارالفنون تا انقلاب اسلامی، تألیف جواد هدایتی است. این کتاب در چهارده بخش تنظیم شده و منبعی غنی و با ارزش در تاریخ پزشکی ایران است. بخش اول در دوم کتاب، آغاز پزشکی معاصر ایران و پیشگامان پزشکی معاصر را شرح می دهد. بخش دوم در مبحث پیشگامان پزشکی به برخی از پزشکان، نیکوکاران و کسانی که به نوعی در پیشرفت پزشکی نوین در ایران سهمی داشته اند، پرداخته است.

از بخش سوم به بعد دانشکده‌های پزشکی دانشگاه تهران، دانشگاه ملی ایران، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، تبریز، مشهد، اصفهان و سایر دانشگاه‌های کشور معرفی شده اند. علاوه بر این، در بخش سیزدهم و چهاردهم، تاریخچه‌ای از سازمان نظام پزشکی کشور و نارسایی‌های بهداشتی و پزشکی مورد بحث قرار گرفته است (هدایتی، ۱۳۸۱: فهرست مطالب).

اثر بعدی با عنوان تاریخ پزشکی و دامپزشکی ایران توسط دکتر حسن تاج بخش،

استاد دانشگاه تهران و عضو پیوسته فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران نگاشته شده است.

نویسنده در مقدمه‌ی کتاب خویش در باب ضرورت‌های مطالعه تاریخ پزشکی و اهمیت آن می‌نویسد:

«تاریخ پزشکی و دامپزشکی ایران» از تاریخ ایران، به‌ویژه از جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی، مردمی و شیوه‌های فکری آن جدا نیست. دانش دیروز را باید در زمان و مکان دیروز نگریست، ضرورتی ندارد که دانسته‌های گذشته را با مقاله با فضا و زمان امروز به محک ارزشیابی بگذاریم. بهتر است در سیر اندیشه و استکا به مدارک مختلف، تاریخ گذشته را از جنبه‌های متفاوت آن بازسازی کنیم. دانش و دانشمندان را در جامعه‌ی ایشان بنگریم؛ تأثیر روابط اجتماعی زمان بر دانش، مورد بحث و دانش در زمان موردنظر را، تا حد امکان مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم. باید توجه داشت که اگر همین دانش‌های بنیانی و اولیه نبود علم امروز بپای نمی‌گرفت» (تاج بخش، ۱۳۷۱، ج ۱: مقدمه).

در باب پیشینه‌ی تاریخ نگاری پزشکی، در مقاله در دائرة المعارف بزرگ اسلامی به چاپ رسیده است. در مقاله‌ی اول با عنوان «پزشکی اسلامی»، سیر تحولات پزشکی عمومی در جهان اسلام و دیگر شعب علوم پزشکی نظیر داروشناسی و داروسازی، چشم پزشکی، دندان پزشکی و دندان سازی، تشریح و جراحی مورد بررسی قرار گرفته و از نام‌آوران رشته‌های فوق در حد ضرورت یاد شده است. در نگارش سیر تحولی دانش پزشکی اسلامی، نویسنده مباحثی را به تأثیر پزشکی ایرانی در پزشکی اسلامی اختصاص داده و از آموزه‌های پزشکی مؤلفان و متون مذهبی ایران باستان در این زمینه مطلبی را نقل می‌کند. در اینجا مبحث نقش و جایگاه جندی شاپور در گسترش دانش پزشکی مورد توجه واقع شده است (کرامتی، ۱۳۸۳: ۶۲۷-۶۴۰).

قلمرو بررسی مقاله «پزشکی اسلامی» از یزشکان صدر اسلام آغاز شده و تا قرن دوازدهم ه.ق. را در بر می‌گیرد.

در مقاله‌ی دوم با عنوان «پزشکی عامه»، نویسنده پس از ارائه تعریف طب عامه و قلمرو طب عامه، روش‌های درمانی رایج در این طب را مورد بررسی قرار داده است.